

El segle xv de Vicens Vives i la nostra època

PAUL FREEDMAN

Yale University*

En el moment del seu traspàs i a continuació, durant uns quants anys, Jaume Vicens Vives era raonablement ben conegut en el món acadèmic de parla anglesa. El 1969 la seva història econòmica d'Espanya (publicada originalment el 1956) va ser traduïda a l'anglès, igual que ho va ser, el 1970, la seva breu síntesi, *Aproximación a la historia de España*, del 1952.¹ En canvi, cap dels seus treballs sobre l'edat mitjana o sobre el segle XIX va arribar a aparèixer en anglès. Això mostra, en part, la lamentable escassetat de llibres europeus d'història traduïts a l'anglès, i no és, doncs, un tret particular de Vicens, però els capricis de traduccions han contribuït a la persistent imatge de Vicens en els Estats Units

* Text presentat en el seminari *A New Historian for a New Country. A Celebration of J. Vicens Vives*, desenvolupat a la Universitat de Yale el 6 de novembre de 2010. La redacció de *Pedralbes* agraeix al professor Paul Freedman que l'hagi facilitat per incorporar-lo a aquesta taula rodona. Traducció de l'anglès de Xavier Gil.

1. *An Economic History of Spain*, trad. Frances M. López-Morilles, Princeton, 1969; *Approaches to the History of Spain*, trad. Joan Connolly Ullman, Berkeley, 1967 (amb segona ed., corregida i augmentada, 1970). Jordi Maluquer de Motes va assenyalar, el 1980, que d'entre totes les obres de Vicens, la *Historia económica de España* era la més coneguda fora d'Espanya, per bé que, en realitat, es trobava entre les que més clarament havien estat superades per les investigacions posteriors: *L'Avenç*, 29 (1980), p. 522.

Pedralbes, 30 (2010), 59-79, ISSN: 0211-9587

com a historiador econòmic que va aplicar els mètodes de l'escola d'*Annales* a la història general d'Espanya.

Si la seva reputació exterior és inferior a la que hauria de ser, Vicens roman un model del que suposa estudiar història en circumstàncies difícils d'una manera compromesa i intel·lectualment sincera. «Que visquis en temps interessants» és una vella maledicció xinesa (o el que se suposa que és una antiga maledicció xinesa).² Fets històricament interessants acostumen a alterar, o bé destruir, plans, supòsits i treball de recerca, i la Guerra Civil i el subsegüent règim franquista van tenir certament efectes de cataclisme. La «maledicció dels temps interessants», sigui quin sigui el seu autèntic origen, exposa la confrontació desigual de l'individu amb la història i serveix de rerefons a la voluntat de Vicens de lluita contra les conseqüències dels esdeveniments històrics, destil·lada en la seva pròpia expressió, igualment sentenciosa, *super adversa augeri*.

Els simposis i les publicacions que han acompanyat la celebració del centenari del naixement de Vicens han permès una millor comprensió de les seves intencions i influències. Tot i així, seguim en deute amb el llibre de Josep M. Muñoz, *Jaume Vicens Vives: una biografia intel·lectual* (1997), acurat, sensible i autoritzat, que articula amb gran encert la breu vida de Vicens amb els seus treballs.³ Muñoz ho aconsegueix mitjançant una comprensió franca i propera de les relliscades i les inconsistències inevitables en una carrera tan enèrgica com polifacètica i tan exposada a unes circumstàncies històriques desmoralitzadores. Muñoz mostra la coincidència entre la creença de Vicens en el paper de l'individu i de les classes al costat de la seva fe en el que anomenava *geohistòria*, una teoria de las relacions entre clima, terra, etnografia i història.

Muñoz descriu els assoliments i les frustracions d'un home en el qual la força intel·lectual anava acompanyada d'un encant personal gai-

2. En realitat, la citació «antiga» només es remunta al 1950 i no procedeix de la Xina, sinó d'una obra nord-americana de ciència-ficció. Vegeu <http://www.bbc.co.uk/dna/hub/A807374> (consulta: 3 gener 2011).

3. Josep. M. MUÑOZ i LLORET, *Jaume Vicens i Vives. Una biografia intel·lectual*, Edicions 62, Barcelona, 1997.

rebé hipnotitzador, una gran figura carismàtica que es va trobar en una situació de marginalitat política i aïllament acadèmic durant molts anys a partir del 1939; un escriptor prolífic en molts camps historiogràfics, l'obra del qual, però, pot haver resultat, en última instància, més suggestiva que duta i desenvolupada degudament a terme.⁴

Hem de situar la visió de Vicens sobre el segle xv en el context de diversos projectes seus que posaven simultàniament de relleu la recerca històrica objectiva i un sentit de la història com a seqüència de problemes lògics. Tot i que mai va acceptar del tot la idea de cicles històrics recurrents, sí que creia que les situacions històriques eren suficientment comparables per tal d'obtenir lliçons pràctiques del passat. Vicens era clarament contrari a desenvolupar una filosofia de la Història,⁵ i la considerava inútil i esotèrica, divorciada de la informació sobre allò que realment transpirava en el passat. Si la filosofia de la Història li resultava massa abstracta, Vicens es malfiava igualment del sentiment romàntic nacional que veia una Catalunya sempre cultivada i que mirava cap al davant, refrenada (i de vegades violentament reprimida) per Castella. Vicens considerava aquestes dues tendències, abstracció i sentiment, com a aliades per una espècie de misticisme i per la manca de respecte envers els fets històrics. La seva adhesió a l'empirisme i el seu rebuig a supòsits ideològics reconfortants no volien pas dir que Vicens advoqués per una metodologia freda que tractava la història com si fos

4. Vegeu l'afirmació de Jordi Nadal, just després de la mort de Vicens: «La obra de Vicens será siempre una obra de juventud, quizá menos adquisiciones definitivas que hipótesis de trabajo, quizá, incluso, más intentos que logros», citada per MUÑOZ, *Jaume Vicens i Vives*, pp. 385-386.

5. Així es veu en la seva pobra opinió sobre l' eminent filòsof de la història Benedetto Croce, mostrada en la seva carta oberta del 1935, en la qual atacava Antoni Rovira i Virgili: «Quan altra vegada volgheu citar opinions autoritzades en el camp de la Història, no recorregueu a B. Croce. És ben intel·ligent, però és un historiador flaquíssim», *Obra dispersa*, ed. M. Batllori i E. Giralt, Vicens Vives, Barcelona, 1967, vol. I, p. 340.

una autòpsia, segons l'acusació que li va dirigir Antoni Rovira i Virgili.⁶ Vicens no tan sols creia que la història tenia un propòsit i que donava sentit i direcció a la vida coetània, sinó que tenia també una visió suficientment estructural per creure en paral·lels històrics estrets, en especial els del segle xv i el segle xix.

Però no sempre va mostrar aquesta confiança en la connexió entre aquestes dues èpoques. El 1935 Vicens va acusar l'escola nacionalista de subordinar la història a les inquietuds del moment. En un article sobre Ferran II com a «alliberador» dels remences catalans, escrit l'endemà d'una carta oberta en la qual criticava Rovira i Virgili, principal representant de la historiografia nacionalista, Vicens denunciava la barreja entre història medieval i política contemporània i la consegüent confusió entre l'anàlisi de les condicions en el segle xv i els esdeveniments de llavors.⁷ Ara bé, divuit anys després, un cop viscut el trauma de la guerra i la dictadura, va justificar el fet de tornar la seva atenció des del segle xix a la baixa edat mitjana, tot assenyalant la similitud de situacions a la qual feien front tant els seus coetanis com els homes del segle xv:

La crisis experimentada por el hombre hispánico entre 1400 y 1500 —crisis renacentista en el amplio sentido de la palabra— se vincula en la multiplicidad de sus variadas facetas a las cuestiones con que nos enfrentamos hoy en el mundo, asimismo críticamente situado entre un pasado insatisfactorio y un porvenir incierto.⁸

6. Josep M. MUÑOZ i LLORET, *Jaume Vicens i Vives*, p. 56. La crítica de Rovira i Virgili a Vicens, ocasionada per un article sobre Ferran II, els remences i la guerra civil en *Estudis Universitaris Catalans*, va ser escrita sota el títol de «La joventut intel·lectual catalana». Està reproduïda a *Obra dispersa*, I, pp. 557-558.

7. «Serà un mal historiador i un mal polític el que identifiqui el segle xv amb idees pròpies de l'actual i el qui interpreti una evolució històrica a base del concepte que s'hagi fet personalment del món i de la vida»: «Ferran II, alliberador dels pagesos catalans», *Obra dispersa*, I, p. 341. Vegeu també la resposta de Rovira i Virgili, reproduïda a *Obra dispersa*, I, pp. 560-563.

8. *Juan II de Aragón (1398-1479): Monarquía y revolución en la España del siglo xv*, Teide, Barcelona, 1953. Nova edició, Urgoiti Editores, Pamplona, 2003, p. 3 de la nova ed.

Aquesta era una frase atrevida per a la dècada de 1950, fins i tot havent indicat explícitament que «el passat insatisfactori» era la Segona República. Certament, un desafortunat passat recent havia culminat en la desastrosa Guerra Civil i en el seu resultat, però la referència a «un futur incert» no s'avenia pas amb la cultura oficial.

Encara més enfàtic era el paral·lel entre els segles xv i xx dibuixat per Vicens en el seu prefaci a la biografia del dirigent remença Verntallat escrita per Joaquim Camps i Arboix el 1955: «Perquè per nosaltres no hi ha segle que s'acosti més al xv que el que ens ha pertocat de viure».⁹ Els desastrosos esdeveniments entre la relativa eufòria d'inicis dels anys 1930 i els repressius anys 1950 no van acabar amb l'optimisme de Vicens, extraordinari i contagiós com era, però sí que van despertar reflexions sobre un segle anterior que es va veure similarment afligit per l'estancament econòmic i la guerra civil.

Més enllà de les experiències semblants de crisi política, econòmica i social, els segles xv i xx a Vicens li semblaven marcats per circumstàncies adverses que reclamaven respostes enèrgiques i creatives. Quines havien de ser aquestes respostes en el segle xx és una qüestió que mai no va quedar del tot clara. El clima del règim de Franco certament desaconsellava tota especulació radical, però la renúncia de Vicens a una ortodòxia doctrinal consistent també significa que un determinat grau d'ambigüitat acompanya qualsevol intent de reconstruir la seva agenda política específica. El que és ben cert és la importància per a Vicens del *redreç*, la restauració no d'un règim o d'una organització econòmica determinats, sinó d'una cultura entesa com a empresa comuna de totes les classes, especialment de la burgesia. El concepte de *redreç* tenia clares associacions amb els intents de finals del segle xv de restablir un equilibri polític i social en la Catalunya empobrida i afectada per la guerra, i la paraula esdevingué un terme clau en el vocabulari de Vicens durant la dècada de 1950.¹⁰ El que *redreç* significava en un con-

9. Joaquim CAMPS i ARBOIX, *Verntallat, cabdill desl remences*, Aedos, Barcelona, 1955, p. 14, en *Obra dispersa*, I, p. 537.

10. Josep M. MUÑOZ i LLORET, *Jaume Vicens i Vives*, pp. 334-337.

text català, en tant que diferent del peninsular, era promoure el potencial econòmic futur de Catalunya i la salvaguarda de la seva cultura tradicional.

La renovada consideració per Vicens del decisiu segle xv es va veure estimulada per un sentiment de crisi històrica acompanyada de la possibilitat de renovació. El segle xv ofería l'espectacle d'una fallida política sense paliatius, però també proporcionava l'exemple tràgic d'una renovació avortada. Per bé que al final de l'edat mitjana tot Europa va patir les greus conseqüències de la pesta, la guerra i la depressió econòmica, alguns països van emergir d'aquestes dificultats reforçats, mentre que d'altres, com Catalunya, van entrar en una situació de decadència perllongada. L'habilitat de Gènova per adaptar-se a les noves circumstàncies i passar de potència imperial mediterrània a centre bancari va impressionar Vicens. Catalunya i Gènova, igual que gran part d'Europa, van passar per una situació de decadència en el segle xv. La metròpoli de la Ligúria va reaccionar amb adaptació innovadora, mentre que els reaccionaris ciutadans de Barcelona van fer de la seva tradició pactista un instrument per bloquejar no tan sols la corona, sinó també el progrés històric, amb el resultat, a la llarga, del triomf de l'absolutisme.¹¹

La noció de desafiament històric i la seva resposta (fracassada o reeixida) apropa el segle xv i el segle xx i explica no tan sols l'oscil·lació dels interessos intel·lectuals de Vicens entre l'època contemporània i la crisi de l'edat mitjana, sinó també la seva convicció que l'acció política era el resultat necessari de la bona formació històrica. Concebre la història com a quelcom actiu, i no pas com a simple estudi del passat pel passat, és una actitud comprensible i perdurable tant en la tradició nacionalista que Vicens menystenia com en un seguit de conviccions esquerres envers les quals només sentia un interès superficial. Així, doncs, la seva inspiració per posar en relació el passat amb inquietuds del seu present no procedia de fonts nacionalistes o marxistes, sinó de l'expe-

11. «Evolución de la economía catalana durante la primera mitad del siglo xv», en *IV Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, Palma de Mallorca, 1955, en *Obra dispersa*, I, p. 168.

riència de la guerra i la repressió i d'una convicció en la possibilitat de recuperació.

Però la seva creença en la necessitat de respostes enèrgiques a circumstàncies històriques exigents està també relacionada amb la influència de l'historiador britànic Arnold Toynbee (1889-1975), autor d'*A Study of History*, obra massiva i erudita, en molts volums, actualment gairebé oblidada, que intentava posar en relació totes les èpoques històriques per tal d'extreure'n la dinàmica del canvi i de descriure cicles d'expansió i decrepitud imperial.¹² A finals de la dècada de 1940, Vicens va veure que Toynbee confirmava i situava en un context universal la seva pròpia predilecció per la geopolítica i per la investigació històrica comparada i el seu sentit d'allò que confereix vitalitat o futilitat als episodis de canvi històric.

Toynbee oferia un panorama d'història comparada que abastava totes les civilitzacions i totes les èpoques. Va identificar un ritme sostingut de floriment i decadència culturals que caracteritzava els grans imperis i cultures. El curs d'ascens i caiguda no estava marcat per cicles impersonals i inevitables de l'estil de les teories enunciades pel filòsof de la història alemany Oswald Spengler en *La decadència d'Occident*,¹³ sinó per decisions i accions humanes que feien front a esdeveniments decisius, els quals posaven a prova la vàlua de les societats els líders de les quals s'adaptaven al canvi o, per contra, l'ignoraven i, en conseqüència, es veien desbordades per les noves circumstàncies i conjuntures.

La teoria de Toynbee sobre desafiament i resposta proporcionava una alternativa al pessimisme de Spengler, alhora que conservava l'atrac-

12. Arnold TOYNBEE, *A Study of History*, 12 vol., Oxford University, Londres, 1934-1959. Traducció: *Estudio de la historia*, compendiada en 3 vol., Alianza, Madrid, 1970 (trad.: Luis Grasset i Luis Alberto Bixio).

13. Oswald SPENGLER, *Der Untergang des Abendlandes: Umrisse einer Morphologie der Weltgeschichte*, Leipzig i Viena, 1918-1922, 2 vol. Traducció: *La decadència de Occidente. Bosquejo de una morfología de la historia universal*, Espasa Calpe, Madrid, 1923-1927, 5 vol. (trad.: Manuel García Morente).

tiu de la universalitat de les lleis històriques de desenvolupament i decadència. Toynbee va obtenir un èxit extraordinari, especialment als Estats Units, on el gran magnat de la premsa Henry Luce es va entusiasmar amb l'èmfasi de Toynbee, erudit però resolutiu, sobre la lluita per preservar la civilització occidental, i va dedicar-li la coberta del setmanari *Time*, revista que aleshores feia el paper d'icona de la postura política nord-americana dominant. Als Estats Units Toynbee va ser considerat com l'intel·lectual que va proporcionar un gran context històric per a la Guerra Freda, en el qual presentava la confrontació amb el poder soviètic com una lluita entre la barbàrie i la civilització i exhortava Occident a fer front a aquest repte tot superant la seva vulnerabilitat a la laxitud intel·lectual i a l'entropia cultural.

A la llum del tractament que Vicens feia del segle xv, és clar que la burgesia catalana no va respondre de la manera correcta als reptes plantejats per la decadència econòmica, les exigències dels pagesos i la imminent guerra civil. Va continuar sent una oligarquia basada en les rendes més que no pas en l'empresa, mentre que els seus membres van revestir la defensa dels seus estrets interessos amb grandioses invocacions als drets, les llibertats i el sistema pactista. La balança del poder a la península Ibèrica va bascular de Catalunya cap a Castella, la qual, malgrat que també havia patit una guerra civil, va ser capaç de treure partit de la nova situació.

Així, doncs, el problema de Catalunya no va ser l'arribada dels Trastàmara el 1410, ja que un dels herois de Vicens era Ferran II, i, en la seva opinió, l'intent de *redreç* endegat a finals del segle xv es devia als Reis Catòlics. Tot i així, Catalunya va perdre la pauta després del compromís de Casp. En *Els Trastàmars*, Vicens va afirmar, amb dramatisme, que, en aquell moment, «Catalunya perdè els comandaments de la Història» i va cedir poder als aragonesos i als valencians, als quals els va anar bé sota la nova dinastia.¹⁴ La decadència de Catalunya va ser el resultat de la manca interna de nervi entre els catalans, no pas de l'expansionisme castellà.

14. J. VICENS I VIVES, *Els Trastàmars (segle xv)*, Teide, Barcelona, 1956, p. 49.

Toynbee va escriure amb intenció de despertar una elit intel·lectual i Vicens va respondre a aquesta crida dirigida als que se sentien capacitats per posar-se a l'altura del seu moment històric. Vicens era un advocat apassionat del paper de l'individu en la història, però reconeixia, al mateix temps, el pes de les forces històriques de la *longue durée*, lentes i estructurants: demografia, economia i, naturalment, clima i geografia.

Relacionada amb aquesta confiança en l'individualisme —en cert sentit metodològicament passada de moda—, hi havia l'atenció de Vicens a allò que ell entenia que era l'optimisme de Toynbee davant de la terrible destrucció del segle xx i de les amenaces d'aniquilació que pesaven sobre el món. La tesi de Toynbee, va escriure, «ha llenado de esperanza a nuestra generación».¹⁵ Les angoixants circumstàncies de la civilització contemporània suposaven obstacles que calia afrontar de manera valenta, no els senyals d'una decadència inevitable. No hi havia cap «necessitat salvatge» que empenyia ineluctablement la Humanitat al desastre, va observar Vicens.¹⁶ Si Occident mostrava la voluntat adequada i si els seus membres més capacitats sortien en defensa de la seva causa, tenia la possibilitat no tan sols de supervivència, sinó també de renovació. Optimisme i, alhora, comprensió realista de la gravetat del context històric és el que va tipificar la mirada de Vicens a la nebulosa qüestió del futur d'«Occident» i també a la trajectòria d'Espanya. La lectura de Toynbee va refermar la seva fe en el redreç i en el compromís amb l'acció política, fins i tot en les condicions imposades per un govern dur i corrupte.

Exposo aquesta dèria per Toynbee perquè illumina aspectes que posen en relació les ambicions de Vicens com a historiador, per una banda, i com a actor històric en el camp de la política i de la cultura, per l'altra. Una relació entre història i realitat coetània és el que es troba a

15. «Toynbee en Barcelona», en *Obra dispersa*, I, p. 483.

16. «Es posible que la muerte tienda sobre nosotros sus heladas manos. Pero no estamos enfrentados necesariamente con esta *saeva necessitas*»: «Toynbee interpreta», en *Obra dispersa*, p. 442.

la base de la comparació entre el segle xx i el xv, però és també significativament per al tercer segle en els esquemes de Vicens, el xix. Si el segle xv va ser testimoni d'una falta de resposta a una crisi severa, especialment per part de la burgesia barcelonina, el segle xix va representar l'obertura de noves possibilitats per a Catalunya, el fet de treure's de sobre el seu ensopiment; un èxit, però, que va resultar incomplet a causa de la manca d'institucions polítiques degudament basades en els fonaments de l'avanç econòmic i, així, va significar una segona dissort catalana, les conseqüències de la qual es posaren de manifest durant la primera meitat del segle xx.¹⁷ El concepte de generacions que havien de fer front als reptes de la història, o la congruència entre canvi socioeconòmic i actituds culturals que permeten o coarten la innovació, van poder ser emprats per Vicens, al marge de la grandiositat de Toynbee i la seva exaltació de l'Occident cristià. Van proporcionar una orientació per a la metodologia eclèctica de Vicens, la qual podia abraçar els aspectes estadístics i els biogràfics, la narració d'assoliments individuals i la presentació de condicions determinades geogràficament.

Així, doncs, el segle xv es una època crucial en la història de Catalunya, una època en la qual, segons Vicens, es va resoldre una revolució social de manera inadequada a causa de l'obstinació i el conservadorisme de les classes altes catalanes. Vicens va començar la seva carrera amb una tesi sobre Ferran II i la ciutat de Barcelona.¹⁸ Posteriorment va descriure el decurs dels conflictes socials que esquinçaven Catalunya en la *Historia de los remensas*, publicada el 1945, i va retornar a l'etapa dels Trastàmara amb *Juan II de Aragón: monarquía y revolución en la España del siglo xv*, del 1953. També va escriure un estudi estadístic sobre les associacions de camperols formades l'endemà de la Guerra Civil per tal de pagar al rei la suma que s'havia acordat a canvi de la llibertat aconseguida (*El gran sindicato remensa*, 1954) i un volum sobre

17. Jaume VICENS VIVES, *Industrials i polítics del segle XIX*, Teide, Barcelona, 1958. Vegeu Josep M. MUÑOZ I LLORET, *Jaume Vicens i Vives*, pp. 295-310.

18. Publicada com *Ferran II i la ciutat de Barcelona, 1479-1516*, Emporium Barcelona, 1936-1937, 3 vol.

la dinastia, en català (*Els Trastàmars*, 1956), que utilitzava alguns dels materials dels seus estudis anteriors sobre aquell període turbulent. Pòstumament va aparèixer la gruixuda obra sobre el seu gran protagonista, Ferran II (*Historia crítica de la vida y reinado de Fernando II de Aragón*, 1962).¹⁹

Aquest gran volum de treball sobre la baixa edat mitjana és el llegat més perdurable de Vicens si parlem d'assoliment, i no tant d'influència. Està basat en una feina extraordinària en fonts arxivístiques i en documents publicats de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, i no ha estat superat com a exposició narrativa de la crisi política i del conflicte de classe que vas constituir el seu rerefons.

Vicens pensava en el futur i per això l'etapa del passat que més li interessava va ser l'edat contemporània. Tot i així, durant un bon període d'anys després de la seva mort, se'l va considerar com un medievalista. Pierre Vilar recordava que, a l'inici de la dècada de 1930, algú li va parlar de Vicens com de la gran esperança dels estudis medievals catalans, i que l'elogi, lluny d'animar-lo a conèixer aquell prodigi, no feia sinó irritar-lo com a mostra d'aquella obsessiva devoció pel període medieval, a expenses dels temps moderns. No va ser fins després, quan va llegir el renovador llibre sobre els remences, que Vilar va canviar d'opinió. El conflicte de classe del segle xv era, segons Vilar l'entenia, una clau de la condició moderna de Catalunya i a Vicens no se'l podia pas prendre com a integrant de la triomfalista escola de medievalistes capficats bé en meticuloses irrellevàncies o bé en una celebració acrítica de l'expansió catalana.²⁰

En què va consistir aquest fracàs institucional i espiritual durant els difícils anys de la crisi econòmica i política del segle xv? Primer caldrà preguntar què va ser la crisi o, per tal d'usar el terme predilecte de Vicens, la *revolució*, enfront de la qual Catalunya no va respondre de manera constructiva. En la seva breu *Notícia de Catalunya* (1954), que es-

19. D'aquest conjunt de llibres, en tracta Gabriel JACKSON, «The Historical Writing of Jaime Vicens Vives», *American Historical Review*, 75 (1970), pp. 808-818.

20. Pierre VILAR, *L'Avenç*, 29 (1980), p. 525.

devingué tot un èxit de vendes, Vicens va identificar no menys d'onze revolucions viscudes a Catalunya, començant per l'esclat de la guerra civil del 1462, mentre que va contabilitzar-ne nou per a Castella, set per a França i només tres per a Anglaterra.²¹ Les revolucions del segle XIX i XX (un total de vuit) van ser compartides per Catalunya i Castella, però el Principat va travessar temps més turbulents en els segles XVII i XVIII. Aquesta noció de ferment constant a Catalunya tenia poc a veure amb la imatge que els catalans es feien de si mateixos com d'una població cauta, conservadora i inclinada cap als negocis, regida pel seny, la tolerància i el pactisme.

Moltes de les experiències catalanes estaven relacionades amb corrents europeus, naturalment. L'origen de la revolució catalana del segle XV radicava en la depressió general europea que en última instància havia causat la Pesta Negra del 1348-49 i en successives visites de la pesta, que van comportar un cicle de contracció agrícola i industrial. Les coses no es van veure gaire afavorides per les destructives divisions i guerres que van caracteritzar el període, per les conquestes turques que van culminar en la captura de Constantinoble o la Guerra dels Cent Anys entre Anglaterra i França, els conflictes i els canvis d'aliances de la qual van tenir repercussions sobre la península Ibèrica.

És difícil aclarir els continguts de les crisis polítiques i les guerres intestines del segle XV. L'eminent hispanista Jocelyn Hillgarth titula amb encert un capítol del seu llibre *The Spanish Kingdoms*, «Les confusions de Catalunya», i un altre, «Les confusions de Castella».²² Els trets generals de la crisi, tant a Castella com a Catalunya, van ser una lluita pel poder entre les classes altes i la corona, les grandioses ambicions dels Trastàmara i l'oposició armada dels grups baixos de camperols i artesans.

21. *Notícia de Catalunya: Nosaltres els catalans*, 3a ed., Dux, Barcelona, 2010, p. 185.

22. J.N. HILLGARTH, *The Spanish Kingdoms, 1250-1516*, Clarendon Press, Oxford, 1976-1978, vol. 2, pp. 267-347. Traducció, Barcelona, 1979-1984 (trad.: Enriquet de Obregón i Antoni Pigrau).

Per a Vicens, la crisi de la Catalunya del segle xv era econòmica en el seu origen, reflex de les adversitats generals europees.²³ Aquesta opinió no és pas acceptada per tothom ara, en una etapa historiogràfica que es malfia de les explicacions en clau de determinisme econòmic.²⁴ Clarament hi havia un conflicte entre la corona i els braços catalans que va donar lloc a una dècada de guerra i a intents de deposar Joan II en benefici, primer de Pere, conestable de Portugal, i seguidament de René d'Anjou i del seu fill Joan de Lorena. Però, en el judici de Vicens, les contingències polítiques reflectien conflictes i faccionalismes socials més profunds, que no es podien descriure com un seguit d'intrigues cortesanes, sinó com «la revolució catalana del segle xv», una revolució causada per la consolidació del sindicalisme rural i urbà oposat a la solidaritat de classe entre nobles i patricis i contra la defensa dels privilegis.²⁵

Així, doncs, la guerra civil catalana del segle xv va ser el resultat de profundes contradiccions socioeconòmiques. En negar que els esdeveniments de l'època tinguessin un caràcter exclusivament polític, Vicens estava interessat sobretot a fer front a l'acusació dirigida contra els Trastàmara per l'escola nacionalista i romàntica representada per Rovira i Virgili i Soldevila. Segons la visió llavors dominant, els Trastàmara eren reis absolutistes i forasters, poc preocupats per les institucions catalanes i els drets de les seves Corts, els primers de la que seria una llarga sèrie de castellans opressors. La crisi del segle xv hauria estat el resultat del compromís de Casp i una mostra del subsegüent oblit i menysteniment per part de la nova dinastia, un oblit manifestat en les ambicions d'Alfons el Magnànim, que va gastar el seu temps, la seva energia i els diners de Catalunya en la Itàlia meridional, i en les del seu fill Joan II, orientades a assegurar els que ell creia que eren els seus drets i les seves pro-

23. «Evolució de la economia catalana», en *Obra dispersa*, I, pp. 158-168.

24. Així, per a Hillgarth, el conflicte català no va ser ni un conflicte de classes ni el resultat de cap circumstància econòmica particular, sinó més aviat la conseqüència d'una fallida política: *The Spanish Kingdoms*, II, pp. 276-280.

25. «Cataluña a mediados del siglo xv», discurs d'ingrés a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, 1956, en *Obra dispersa*, I, p. 211.

pietats a Castella. Ara bé, l'arxiculpable en aquesta explicació era Ferran II, responsable de la unió de corones que va marcar un pas fatídic en l'eclipsi de les llibertats catalanes.

Va ser la defensa de Ferran per Vicens el que va provocar el primer atac de Rovira i Virgili i l'intercanvi de postures enfrontades el 1935. La tesi de Vicens i els seus estudis posteriors van plantejar el problema dels remences i el paper dels Trastàmara (i de Ferran en particular) com els seus advocats, enfront de l'aliança oligàrquica de burgesia, noblesa i alt clergat. Per a l'antiga escola, els remences no eren sinó un element anecdòtic en el conflicte i, en qualsevol cas, la seva situació no era pas tan opressiva com havia estat anteriorment. Vicens, en canvi, basant-se en les seves investigacions d'arxiu, va mostrar no tan sols que els camperols van ser protagonistes en la guerra civil, sinó també que la seva condició havia empitjorat des del segle XIII ençà.²⁶ A diferència de la tesi d'Eduardo de Hinojosa, segons la qual l'estatus servil dels pagesos de la Catalunya Vella era un llegat ininterromput des de l'imperi Romà tardà,²⁷ Vicens va argüir amb eficàcia que la servitud havia estat imposada durant l'edat mitjana per una classe alta poderosa. El sometiment del camp i el descontentament resultant que van culminar a finals del segle XV no eren supervivències superficials d'antigues institucions romanes o feudals, sinó manifestacions d'un conflicte social fonamental. Per consegüent, la Diputació i els seus aliats durant la guerra civil no representaven el poble català unit en resistència contra absolutistes forasters, sinó que essencialment eren una classe de rendistes que es va mobilitzar contra els camperols i contra el rei per tal d'evitar l'abolició de la servitud o qualsevol disminució del seu control sobre el camp.

Els reis Trastàmara eren poc simpàtics i summament ambiciosos, però per a Vicens no eren, de cap manera, absolutistes delerosos d'im-

26. Vegeu especialment *Historia de los remensas (en el siglo xv)*, CSIC, Madrid, 1945. Reeditat, CSIC, Barcelona, 1978.

27. Eduardo de HINOJOSA, *El régimen señorial y la cuestión agraria en Cataluña durante la edad media*, Librería de Victoriano Suárez, Madrid, 1905.

posar la seva voluntat i capgirar les llibertats de Catalunya.²⁸ Els tumults de la Catalunya del segle xv no van ser causats pel fet que els Trastàmara fossin castellans ni tampoc perquè actuessin com a reis. La guerra civil catalana no va ser el resultat de l'arrogància o tirania reial, sinó que va ser causada per la dislocació econòmica i les tensions socials que en derivaven. Els estaments privilegiats catalans defensaven els seus interessos, no pas la salvaguarda de la identitat i de les institucions nacionals.

Què és, doncs, el que explica l'eclipsi de Catalunya en els temps moderns? Segons Vicens, no va ser per la nova dinastia castellana i ni tan sols per la guerra civil, per devastadora que fos. Al final de la guerra Catalunya es trobava en condicions de recuperar-se d'una crisi econòmica els orígens de la qual provenien del segle xiv, però que va tenir la fase més severa durant les dècades anterior i posterior a mitjan segle xv.²⁹ De fet, en termes estrictament econòmics, *hi va haver* una recuperació, creixentment visible durant el regnat de Ferran II i en especial després del 1493.³⁰ Però el patriciat barceloní, que havia estat emprenedor, es va apartar del risc, tot passant del comerç als ingressos procedents de les propietats rurals i de les rendes municipals, més segurs però també menys productius econòmicament.³¹ El fracàs polític, institucional i fins i tot intel·lectual i psicològic representat per la guerra civil no va ser superat després de la resolució del conflicte, sinó que es va anar exacerbant. Vicens atribuïa la persistència de la decadència a la incapacitat de la classe governant (noblesa i elit urbana, sobretot la de Barcelona i Girona) per fer-se càrrec de la seva situació i anar més enllà de la interpretació més miop del seu interès immediat. El seu compromís amb el pactisme va fer que l'acomodació constructiva amb

28. «No fue, por lo tanto, la acometida del autoritarismo monárquico contra las leyes y privilegios de Cataluña lo que sublevó a los catalanes a principios de 1461»: «Cataluña a mediados del siglo xv», en *Obra dispersa*, I, p. 211.

29. «Evolución de la economía catalana», en *Obra dispersa*, I, pp. 154-157.

30. *Ibidem*, p. 154.

31. *Juan II de Aragón (1398-1479)*, 2a ed. (2003), pp. 180-184.

la monarquia resultés impossible i també va ofegar una recuperació econòmica plena.³²

La devallada econòmica i social va anar acompanyada de decadència cultural i espiritual, segons Vicens.³³ El precoç humanisme català que es constatava en temps de Joan I o de Martí l'Humà no va sobreviure més enllà de mitjan segle xv. L'esplendor literari de Bernat Metge o Ausiàs Marc va suposar una fi, més que no pas un inici. A Vicens el van colpir de manera especial l'escassetat d'anàlisis coetànies per observadors catalans sobre aquelles dificultats i la baixa qualitat dels estudis històrics que es van dur a terme. Va considerar que això suposava certament «la renúncia de los intelectuales a crear historia o bien a ejercer su misión de conciencia social histórica».³⁴ Aquest és un judici significatiu pel que implica sobre la relació entre crisi social i econòmica i decadència cultural: que la decadència no prové inevitablement de les condicions creades per la crisi social i econòmica. Tornem a trobar aquí una anàlisi d'opcions humanes i circumstàncies històriques, situada en un paradigma de desafiament i resposta, però dotada d'una forta precisió històrica, la qual la salva de les generalitzacions banals de la fórmula de Toynbee. A més, el judici reflecteix clarament l'opinió del mateix Vicens sobre el deure de la seva generació d'intel·lectuals catalans de fer front adequadament a l'empresa de comprensió històrica, en comptes de recloure's en un exili o una renúncia espirituals. La «missió» de preservar la consciència social i, fent-ho així, de protagonitzar la història i, al mateix temps, escriure-la, es troben en la base de diversos dels temes que hem resseguit: la sensibilitat de Vicens pels paral·lels entre el seu món i el baixmedieval; la seva vocació d'historiador i el seu desig d'involucrar-se en els esdeveniments polítics; i la seva inclinació per les possibilitats i la necessitat d'acció en un temps difícil. Vicens explicava sovint la seva postura persistent i empenedora dient simplement «sóc un remença».³⁵

32. «Evolución de la economía catalana», en *Obra dispersa*, I, p. 168.

33. «Cataluña a mediados del siglo xv», en *Obra dispersa*, I, pp. 214-219.

34. *Ibidem*, p. 218.

35. Josep M. MUÑOZ i LLORET, *Jaume Vicens i Vives*, p. 397.

Ben clarament, Vicens volia alertar la classe intel·lectual catalana del perill d'abandonar —com els seus avantpassats ja havien fet— el camp de la història i, d'aquesta manera, privar la gent del seu llegat i, per contra, afavorir els mites o la ignorància. Les seves anàlisis sobre el suposat fracàs a la darrerria de l'edat mitjana poden semblar, vistes ara, excessivament vitalistes, amb notes de darwinisme (el fracàs d'adaptar-se) o amb una concepció biològica de decadència i esclerosi en contrast amb l'energia. Parlava sovint d'un «desequilibri» característic tant de la Catalunya baixmedieval com de la contemporània i ho feia de la manera com un metge premodern diagnosticava un pacient. La insistència en la força moral i en la davallada moral reflecteix la preocupant herència de l'etnografia històrica de finals del segle XIX i començament del XX, la classificació de pobles i nacions com a vigorosos o decadents segons paràmetres que avui ens resultarien ridícules si no fos perquè van resultar tan enormement destructives. Així, doncs, Vicens es va revelar com un investigador d'arxiu pacient i meticulós que soscrivava els tòpics còmodes de la historiografia nacionalista mentre es veia impulsat pel seu propi sentit d'urgència, similitud històrica i persistents conceptes geopolítics sobre el destí històric.

I què es pot dir del segle XXI, la nostra època, que Vicens no va poder albirar ni de lluny? Una mirada vitalista o oportunista (és a dir, una mirada en termes d'oportunitats reexides o oportunitats perdudes) dirigida a l'ascens, decadència i caiguda de sistemes polítics i cultures no està actualment gaire acceptada o ni tan sols tinguda en compte pels historiadors professionals, però, malgrat tot, arreu del món i especialment als Estats Units, el vitalisme i el sentit de l'oportunitat són enormement populars entre els intel·lectuals públics, els redactors de línies editorials i el món de la premsa en general. Per exemple, el supòsit que els Estats Units no estan responent als reptes plantejats per crisis diverses, com ara el canvi climàtic, la dependència del petroli o l'ascens de la Xina i l'Índia, està tan estès que les seves arrels poden passar desapercebudes. El conegut columnista del *New York Times*, Thomas Friedman hi és molt afectonat. En una columna del 22 de setembre de 2010, per exemple, Friedman informa des de la Xina sobre una caricatura apareguda a la televisió en la

qual els xinesos veuen els nord-americans com a febles i incapaçs de guanyar una carrera mundial simbòlica, a causa, s'hi diu, de «massa hamburgueses». Seguidament compara els grans projectes constructius xinesos amb l'erosió i la ineficàcia general de les infraestructures nord-americanes: «En dirigir l'atenció cap a la impressionant maquinària de creixement de la Xina, espero despertar un sentit d'urgència entre els nord-americans de què estan perdent posicions davant la competència de la Xina». Aquesta noció en termes de contrast entre societats enèrgiques i ensopides, entre ascens i decadència, no procedeix directament de Toynbee, i menys encara de Vicens, però està incardinada en l'ADN nord-americà per mitjà del *laissez faire* i del darwinisme social.

Pocs dies després, el 2 d'octubre de 2010, Friedman cita l'historiador nord-americà de la cultura Lewis Mumford (que no és precisament una referència d'actualitat, ja que va néixer quinze anys abans de Vicens i va morir el 1990, a noranta-cinc anys d'edat) i la seva explicació que la caiguda de l'imperi Romà va ser causada per una preferència per la seguretat, per damunt del risc i la innovació, una mena d'esclerosi pròpia de la vellesa. La conclusió de Friedman sobre aquesta dubtosa mostra de judici vitalista és la següent: «Va ser un d'aquells episodis històrics que ressonen de manera tan forta en el nostre present que em provoca esgarriances».

Trobem una versió diferent de la mateixa tendència en les anàlisis anglonord-americanes de la història de l'Islam, especialment les que s'han formulat després de l'11 de setembre de 2011. La gran autoritat en història islàmica Bernard Lewis va publicar un llibre titulat *What Went Wrong*, basat en la noció que l'Islam, antigament una civilització orientada a favor de la ciència i oberta a influències exteriors (el llegat grec i la medicina, l'astronomia i les matemàtiques de l'Índia, per exemple), va convertir-se en un dogma religiós estancat i reaccionari, refractari a la modernitat.³⁶ Sigui aquesta l'explicació o no ho sigui, formular el problema de «què va

36. Bernard LEWIS, *What went Wrong? Western Impact and Middle Eastern Response*, Oxford University Press, Oxford, 2002.

anar malament en l'islam» és diferent respecte a una aplicació del model de «xoc entre civilitzacions», que veu l'Islam i la Cristiandat com a enemics eterns. Identifica una fase de repte i de fracàs en respondre que està intensament relacionada amb els punts d'inflexió, ritus de passatge o etapes cap a la «maduresa», de caire gairebé biològic o fins i tot psicològic, que porten a resultats tràgics si no se'ls supera adequadament.

El discurs en termes de decadència o incapacitat per adaptar-se és també comú a Europa i al Japó, on no té el mateix to nord-americà de caiguda moral, sinó que més aviat adopta el prisma demogràfic i polític. S'invoca sovint la caiguda de les taxes de natalitat per dibuixar un futur econòmic difícil, en especial per al Japó, mentre que se cita la preferència per la seguretat sobre el risc com la raó per la qual Europa i el Japó quedaran endarrerides respecte de societats més innovadores. També aquí, com als Estats Units, els arguments i les comparacions vitalistes amb civilitzacions anteriors i les seves caigudes respectives no són presentats per historiadors, sinó pel periodisme de qualitat.

No estic pas en condicions de predir la trajectòria que el segle XXI tindrà, però sí que val la pena assenyalar que hi ha algunes idees que retornen o que semblen marxar del camp dels intel·lectuals del món acadèmic només per esdevenir centrals en altres discursos, de vegades més influents. Cal no oblidar que durant el seu període de retir polític, entre el 1939 i el 1947, Vicens va assolir un èxit moderat com a periodista.

La qüestió no és que Vicens fos prescient, sinó que en les seves observacions que aparentment han acusat més el pas del temps o en el seu punt de vista historiogràfic general participa d'un discurs constant d'energia i vitalitat, aplicat a societats del passat *i del present*, un discurs que és alhora atractiu i distorsionador. Al capdavall, no discrepo de Thomas Friedman: penso que els Estats Units es troben en un estat calamitosos de negativitat en tota mena de problemes, però també penso que la idea que el passat dicta lliçons darwinistes de competència i innovació (és a dir, d'adaptació evolutiva) és errònia i perillosa. El que Vicens ens ensenya no és potser tan grandiosos, però molt important: els camins cap a una visió històrica i una metodologia històrica perceptiva i d'ampli abast.

Vull acabar amb aquesta qüestió de metodologia perquè em sembla significativa no tan sols en ponderar Vicens com a historiador, sinó també perquè l'ensulsiada d'esquemes unitaris i dogmes historiogràfics produïda en anys recents posa sota llum més favorable allò que prèviament havia semblat una manera d'analitzar el passat indecisa o no del tot desenvolupada. El mateix Vicens va renunciar ben clarament a cercar una pedra filosofal de la metodologia en els «deu punts» amb els quals va enunciar el seu programa d'historiador el 1951:

Creemos fundamentalmente que la Historia es la Vida, en toda su completa diversidad. No nos sentimos, por lo tanto, atados por ninguna prevención apriorística, ni de método ni de especulación ni de finalidad. Despreciamos el materialismo por unilateral, el positivismo por esquemático, el ideologismo por frívolo. Intentamos captar la realidad viva del pasado y, en primer lugar, los intereses y las pasiones del hombre común.³⁷

El punt 9 d'aquesta declaració fa l'elogi de la metodologia estadística com a necessària per a l'estudi del segle XIX, en especial per a preus i salaris, però també per a les opinions. Per a les mentalitats del passat, el punt 6 recomana un estudi no tan quantitatiu.³⁸ No és, doncs, que Vicens renunciés a metodologies o que denegés la possibilitat de progrés en les tècniques de la ciència històrica. El que va denegar és l'eficàcia exclusiva d'una única aproximació; es va resistir a les proclames metodològiques universalistes i, amb la seva insistència a identificar la història amb la vida, va negar la temptació (considerablement més intensa llavors que no pas ara) de formular arguments d'inevitabilitat històrica en els quals l'individu no podia fer altra cosa que afavorir o resistir-se a corrents insuperables.

Els canvis en les maneres en què es concep i s'estudia la història poden projectar ombres sobre el treball de Vicens, el qual, en els darrers deu

37. «Presentación y propósito», *Estudios de Historia Moderna*, I (1951), en *Obra dispersa*, II, p. 528.

38. *Ibidem*, pp. 528-529.

anys de la seva vida, es va enamorar dels mètodes estadístics i que anteriorment havia abraçat la geohistòria i l'empresa toybeeana d'història comparada. De fet, però, els revessos patits pels grans esquemes de l'estudi de la història validen l'eclecticisme metodològic que va caracteritzar el treball de Vicens i la seva pròpia opinió de què significava estudiar la història. Per bé que pot no ser del tot acurat presentar Vicens com «el Marc Bloch espanyol» (compliment de Philippe Wolf³⁹), sí que la perdurabilitat de la seva reputació recorda la del gran medievalista francès que va morir el 1944. Tots dos van escriure llibres de matèria i metodologia diversa, que abastaven des d'estudis regionals detallats i anàlisis d'actituds mentals i rituals fins a grans síntesis. Tant Bloch com Vicens van tractar valentment de resoldre el col·lapse de la societat civil europea durant la seva època. Les investigacions de Vicens van cobrir un marc cronològic més llarg, ja que Bloch va ser essencialment un medievalista, excepte pel seu últim treball, una punyent anàlisi de la desfeta de França el 1940.

La volada dels interessos i els angles històrics de Vicens no era només cronològica. En l'estela de la pèrdua de presència de la quantificació i d'altres fórmules de les ciències socials a partir de la dècada de 1980, diversos escriptors han «redescobert» tècniques i punts de vista que Vicens mai no abandonà: el «retorn de la narrativa» de Lawrence Stone i el «retorn del subjecte (biogràfic)».⁴⁰ Vicens volia experimentar, va refusar adoptar una explicació única del canvi històric i valorava la història com a experiència viscuda. Aquests trets constituïen el que va anomenar el seu «credo histórico» i són el motiu que el treball de Vicens es mantingui no tan sols viu, sinó també brillant, perspicaç i intens.

39. Victoria L. ENDERS, «Jaime Vicens Vives, the *Annales* and Catalonia», tesi doctoral inèdita, University of California, San Diego, 1984, p. 79 (cita de la seva entrevista amb Philippe Wolf).

40. Lawrence STONE, «The Revival of Narrative. Reflections on an Old New History», *Past and Present*, 85 (1979), pp. 3-24 (traducció en el seu volum *El pasado y el presente*, FCE, Mèxic, 1986). Sobre el «retorn del subjecte», vegeu Carlos Barros (ed.), *Historia a debate. Actas del congreso internacional celebrado el 7-11 de julio de 1993 en Santiago de Compostela*, Santiago, 1995, vol. 2.